

تبیین تقوا بعنوان معیار سنجش در خط‌مشی‌گذاری فرهنگی در پرتوی آیات قرآن

جواد عطاران*

دکتر سید مهدی الوانی**

دکتر حسن زارعی‌متین***

دکتر علی نقی امیری****

دکتر علی راد*****

چکیده

با توجه به اهمیت نقش تقوا در سنجش و ارزیابی فرآیند خط‌مشی‌گذاری و مدیریت فرهنگ سازمانی، پژوهش حاضر با هدف شناسایی تقوا بعنوان ابزار سنجش در خط‌مشی‌گذاری فرهنگی در پرتوی آیات قرآن کریم و طبقه‌بندی انواع آن انجام شد. جامعه آماری این تحقیق را خبرگان حوزه در مقطع خارج فقه و اصول و فقهای برگزیده دینی تشکیل می‌دهند که از بین آنها بر اساس روش ترکیبی (کیفی-کمی) ۳ نفر برای گردآوری اطلاعات در مرحله اول (مصاحبه عمیق) و ۱۴ نفر در مرحله دوم (تشکیل گروه‌های کانونی و توزیع پرسشنامه) برگزیده شدند. نتایج تجزیه و تحلیل داده‌ها منجر به تبیین مفهوم تقوا و شناسایی مؤلفه‌ها و طبقات آن گردید. علاوه بر این، مشتقات تقوا از آیات مختلف قرآن کریم استخراج و صحت و دقت آن توسط خبرگان امر مورد تأیید قرار گرفت. در انتها نیز با توجه به جمیع مطالعات انجام شده و با الهام از ارتباطات چهارگانه انسان با خویش، انسان با خدا، انسان با جهان هستی و انسان با هم‌نوع خود، نحوه اثرگذاری طبقات مختلف تقوا بر یکدیگر شناسایی گردید. در انتها پیشنهاد شد از نتایج مستخرج در این پژوهش به عنوان ابزاری جهت ارزیابی خط‌مشی‌های فرهنگی استفاده شود.

واژه‌های کلیدی: قرآن، تقوا، خط‌مشی‌گذاری فرهنگی

* دانشجوی دکتری، دانشکده مدیریت و حسابداری، پردیس فارابی دانشگاه تهران، ایران (این مقاله از تز دکتری استخراج شده است)

** نویسنده مسئول - استاد، گروه مدیریت، دانشگاه آزاد اسلامی قزوین، ایران

*** استاد، دانشکده مدیریت و حسابداری، پردیس فارابی دانشگاه تهران، ایران

**** دانشیار، دانشکده مدیریت و حسابداری، پردیس فارابی دانشگاه تهران، ایران

***** دانشیار، دانشکده علوم قرآن و حدیث، پردیس فارابی دانشگاه تهران، ایران

الف) مقدمه

تاکید بر اهمیت خط مشی فرهنگی در سازمانهای بزرگ و در جوامع نوین به صورت یک امر همگانی درآمده است. این توجه بی مورد نیست همانطوری که اتریونی^۱ می‌گوید «ما در سازمان‌ها به دنیا می‌آییم، در سازمانها تحصیل می‌کنیم و اغلب اوقات زندگی خود را به کار در سازمان‌ها مشغولیم». جامعه ما جامعه بوروکراتیک یا جامعه سازمانی نامیده می‌شود (موزلیس، ۱۳۸۵: ۷). لذا توجه به خط مشی‌های فرهنگی در سازمان‌ها منجر به مدیریت فرهنگ جامعه می‌گردد. از دیدگاه روان‌شناسان، «شخصیت» هر فرد مجموعه‌ای از ویژگی‌های نسبتاً دائم و استوار است. وقتی به کسی خونگرم، خلاق، بی خیال یا محافظه کار می‌گوییم در واقع ویژگی‌های شخصیتی او را توصیف می‌کنیم. جامعه و سازمان نیز دارای شخصیتی است که به آن فرهنگ جامعه یا فرهنگ سازمان می‌گویند.

در سازمان‌هایی که فرهنگ قوی دارند ارزش‌های مشترک شکل گرفته و غالب می‌شود که این نیز استحکام رفتاری را به وجود می‌آورد. در چنین مواردی، فرهنگ سازمانی عملاً می‌تواند جایگزین آیین نامه‌ها و مقرراتی شود که به طور رسمی کارکنان را راهنمایی می‌کند. این موضوع می‌تواند در سطح کلان‌تری در فرهنگ یک جامعه نیز اعمال گردد چرا که به قول اتریونی امروزه جامعه از مجموع سازمان‌ها بوجود می‌آید. از طرفی سازمان‌ها نیز به عنوان یک نظام اجتماعی برحسب اهداف و رسالت خود، تعهدات، ساختار سازمانی، تکنولوژی و سیستم‌ها دارای فرهنگ‌های متفاوتی هستند. فرهنگ سازمانی که پیوندی نزدیک با فرهنگ عمومی جامعه دارند، نقش بسیار مهمی در سازمان و رفتار دارند. «دانشمندان معتقدند که فرهنگ سازمانی بر تمام جنبه‌های سازمان تأثیر می‌گذارد به همین دلیل مهمترین وظیفه مدیریت عالی سازمان را شکل‌دهی و مدیریت فرهنگ سازمانی می‌داند» (زارعی متین، ۱۳۹۲: ۲۹۹). لذا با همین دیدگاه می‌توان مهمترین وظیفه حاکمیت را نیز مدیریت فرهنگ جامعه نام برد. بر همین اساس، از نظر امام خمینی (ره) «فرهنگ اساس ملت و اساس ملیت یک ملت است» (صحیفه امام، ج ۷: ۵۷)، «فرهنگ مبدا همه بدبختی‌ها و خوشبختی‌هاست» (صحیفه امام، ج ۳، ص ۳۰۶) و «آن چیزی که ملت‌ها را می‌سازد فرهنگ صحیح است» (صحیفه امام، ج ۱۷: ۱۵۳).

از طرفی از نظر بسیاری از دانشمندان اسلامی، تقوا بدین معنی است که فرد به این درک برسد که نقش او در این دنیا تلفیق رفاه مادی با ارزش‌های اخلاقی- معنوی است که سرنوشت ما را در این دنیا و دنیای بعد تعیین می‌کند. بدین ترتیب ارزش‌هایی برای زندگی اجتماعی شکل می‌گیرد و ماهیت رابطه انسان با خدا، انسان‌ها با یکدیگر و انسان‌ها با محیط پیرامون مشخص می‌شود. بدین ترتیب پارادیمی الهی از مفهوم مسئولیت اجتماعی بوجود می‌آید که برحفظ شان انسان‌ها، توکل به خداوند، آزادی عمل، عدالت، شناسایی حقوق انسان‌ها، باورها و مسئولیت تمرکز دارد. بر این اساس و با توجه به اهمیت نقش تقوا در سنجش و ارزیابی فرآیند خط‌مشی‌گذاری و مدیریت فرهنگ سازمانی در این پژوهش درصددیم به بررسی و تبیین این عنصر مهم در پرتوی آیات قرآن کریم بپردازیم.

ب) بیان مسأله

تقوا و عوامل آن

در میان عناصر سعادت‌ساز، عنصر «تقوا» جایگاهی ویژه دارد. قرآن از این عنصر نجات‌بخش فراوان یاد کرده است. مانند: «إِنَّ لِلْمُتَّقِينَ مَفَازًا»: همانا برای پرهیزکاران کامیابی و سرای نیکبختی است (سوره نبأ، آیه ۳۱)؛ یا در این آیه که می‌فرماید: «إِنَّ الْمُتَّقِينَ فِي جَنَّاتٍ وَ نَهَرٍ * فِي مَقْعَدٍ صِدْقٍ عِنْدَ مَلِيكٍ مُّقْتَدِرٍ»: به یقین تقوا پیشگان در بوستان‌هایی بهشتی و در کنار جویبارهای بزرگ خواهند بود در جایگاهی که همه نعمت‌های آن حقیقی است؛ در حضور خداوند که فرمانروایی مقتدر است (سوره قمر، آیه ۵۵-۵۴). امام حسین (ع) می‌فرماید: «اللَّهُمَّ أَسْعِدْنِي بِتَقْوَاكَ...»: خداوند! مرا به وسیله تقوا سعادت‌مند ساز (ری شهری، ج ۶: ۹۴۴). تقوا در برابر «فجور» به معنای بازدارندگی است. اگر این مفهوم را بکاویم سه عامل را در آن می‌یابیم. همین سه عامل است که به این واژه، معنا و مفهوم می‌دهد. آن‌ها عبارتند از: «عامل آسیب‌زا»، «عامل آسیب‌پذیر» و «عامل فعال‌ساز».

عامل آسیب‌ساز

ما انسان‌ها در معرض عوامل تهدیدی و آسیب‌زاییم. این عوامل دو دسته‌اند: عامل درونی که نفس اماره است و عامل برونی که وسوسه‌های شیطان، جاذبه‌های دنیا، محیط نامساعد خانوادگی، اجتماعی، سیاسی و ... می‌باشد. بنابراین، احتمال لغزش و سقوط بسیار جدی است؛ این به دلیل آن است که عامل نفس از درون و شیطان از بیرون همیشه و همه

جا حضور دارند و ما را تهدید می‌کنند. پس هیچ‌کدام از ما در هیچ شرایطی از نیروی بازدارندگی تقوا بی‌نیاز نیست، نیرویی که به تعبیر امام علی (ع)، جایگزین و جانشین ندارد: «التَّقْوَى لَا عِوَضَ عَنْهُ وَ لَا خَلْفَ فِيهِ» (مانند وسیله نقلیه که هرگز از ترمز بی‌نیاز نیست و جایگزین هم ندارد) (ری‌شهری، ج ۱۴: ۶۹۱۶).

عامل آسیب‌پذیر

آسیب‌پذیری ما حداقل از دو ناحیه است. اول سرمایه‌های تکوینی: ما با سرمایه‌های گران‌بها برای کمال و سعادت آفریده شده‌ایم مانند: سرمایه عقل و اندیشه، فطرت و سرشت، احساسات و عواطف، قوای بدنی و حواس و ... آسیب‌پذیری ما در این ناحیه، استفاده از این سرمایه‌ها در مسیر خواسته‌های نفس و شیطان و در پی آن هدر دادن آنها بدون دستیابی به کامیابی است که از آن به «خسارت» تعبیر می‌کنیم. دوم سرمایه‌های اکتسابی: عوامل آسیب‌زا در این ناحیه می‌کشند اولاً: ما را با هر بهانه از به کارگیری سرمایه‌های تکوینی در مسیر درست، برای تحصیل سرمایه‌های اکتسابی از قبیل: ایمان، اعمال صالح، عبادات، منش‌های مثبت و ... بازدارند. ثانیاً: هرگاه هم توانستیم از این عناصر فراهم کنیم آنها را حین عمل یا پس از آن با آفت ریا، عجب، منت و ... بی‌اثر کنند. از مجموع این مطالب می‌توان این چند نکته را دریافت:

الف) تقوا، نیرویی روحی و مقدس است که اثرش ضبط و مالکیت نفس می‌باشد. امام علی (ع) می‌فرماید: «إِنَّ التَّقْوَى الْيَوْمَ الْحِرْزُ وَالْجَنَّةُ وَ فِي غَدِ الطَّرِيقُ إِلَى الْجَنَّةِ مَسْلِكُهَا وَاضِحٌ وَ سَالِكُهَا رَابِحٌ»: همانا تقوا برای انسان در زندگی دنیا، به منزله حصار و سپر است و در فردای قیامت، راه به سوی بهشت خواهد بود؛ طریق تقوا، روشن و رونده آن سود می‌برد (نهج البلاغه، خطبه ۱۹۱).

ب) منش «تقوا» صرفاً مرتبه‌ای از ایمان و یا عمل صالح یا مقامی از مقامات سیر و سلوک مانند: شکر، احسان، اخلاص و ... نیست؛ بلکه منشی است که به عمل صالح نیز، ارج و منزلت می‌دهد و مایه تقرب و قبولی آن می‌گردد قرآن می‌فرماید: «إِنَّمَا يَتَقَبَّلُ اللَّهُ مِنَ الْمُتَّقِينَ»: همانا خداوند (اعمال صالح را) از افراد باتقوا می‌پذیرد (سوره مائده، آیه ۲۷).

ج) تقوا تمام مراحل کمال را پوشش می‌دهد بدون آنکه انسان در مرحله‌ای، از آن بی‌نیاز باشد و یا آن را پشت سر گذارد.

عامل فعال ساز

این عامل که موجب می شود اهرم تقوا نقش بازدارندگی خود را ایفا کند، از یک سو متکی بر هوشیاری ما و درک شرایط خطر و تهدید است و از سوی دیگر اراده ای است که ما را کنترل کند. استفاده از این عامل در صورتی است که خود را دوست بداریم و به سرنوشت ابدی خود علاقمند باشیم و عناد را کنار نهیم. عاملی که اراده انسان ها را بر می انگیزد و به دو دسته کلی تقسیم می شوند: عامل دنیوی، یعنی: انسان به خاطر کسب وجهت در نظر مردم و ستایش آنان و به طور کلی انگیزه های دنیوی، از سقوط در دره رذیلت ها و گناهان، باز ایستد. عامل معنوی یا اخروی که به خاطر «شوق به پاداش و به ویژه شوق به بهشت»، «خوف از کیفر دوزخ»، «باور به نظارت و مراقبت حق تعالی»^۱، «درک محضر خداوند به عنوان محبوب»^۲ و... انسان را از سقوط باز می دارد عوامل معنوی جملگی در «مدار توحیدگرایی» است و اهرم تقوا را مانند پدال ترمز، فعال کرده انسان را از عناصر آسیب زا نجات می دهد.

قرآن، پیرامون نیروی بازدارندگی تقوا، مباحث ارزشمندی را رقم زده که ما تنها در این جا به ذکر برخی از آثار دنیوی و اخروی تقوا بسنده می کنیم؛ نیروی تقوا مایه کمال و بالندگی، شرط قبولی اعمال صالح و توشه راه ابدی ماست. تقوا به انسان فرقان، یعنی نیروی تشخیص حق از باطل می دهد (سوره انفال، آیه ۲۹)، انسان با تقوا از بن بست و انحراف در فتنه ها نجات می یابد (سوره طلاق، آیه ۴؛ نهج البلاغه، خطبه ۱۸۳)، کار او آسان می شود (سوره طلاق، آیه ۴)، محبوب خدا می گردد (سوره آل عمران، آیه ۷۶)، به قرب خدا نایل می شود (سوره حج، آیه ۳۷)، به پاداش بزرگ دست می یابد (سوره آل عمران، آیه ۱۷۹)، از رزق های غیبی بهره مند می گردد (سوره طلاق، آیه ۴)، خداوند همواره با اهل تقواست (سوره بقره، آیه ۱۷۶؛ سوره نحل، آیه ۱۲۸) و از گناهان آنان در می گذرد (سوره طلاق، آیه ۵)، گرمی ترین انسان ها نزد خداوند، باتقواترین آنهاست (سوره حجرات، آیه ۱۳) و....

لذا تقوا بعنوان مهمترین معیار سنجش اعمال می باید در تمام فرآیندهای خط مشی گذاری خصوصا در مرحله طراحی و ارزیابی خط مشی های فرهنگی به کار گرفته

۱- بدین معنا که انسان باور کند خداوند همه جا او را می بیند و مراقب اوست و از پیشگاه خدا حیا کند.

۲- بدین معنا که خداوند را به عنوان محبوب خود برگزیند و بر اثر این محبت از محبوب خود سرپیچی نکند.

شود و فقدان سازکار و مدلی برای ارزیابی و سنجش خطمشی‌های فرهنگی در پرتوی آیات نورانی قرآن کریم و بر پایه تقوا مهمترین مساله این پژوهش است.

خطمشی‌گذاری عمومی

مفهوم و تعاریف

توماس دای خطمشی عمومی را «هر آن چه که حکومتی انتخاب می‌کند تا انجام دهد یا انجام ندهد» توصیف می‌کند (هاولت و رامش، ۱۳۸۰: ۷). صاحب‌نظر دیگری خطمشی‌های عمومی را اصولی می‌داند که مراجع ذی‌صلاح در کشور وضع و به عنوان الگو و راهنما، اقدامات و فعالیت‌های لازم را در جامعه راهبری می‌کنند (الوانی، ۱۳۷۱: ۲۲). جیمز اندرسون نیز خطمشی را مجموعه اقدامات هدف‌مدار بازیگر یا بازیگران برای برخورد با مشکل یا مسئله عمومی مورد نظر توصیف می‌کند (اندرسون، ۱۹۸۴: ۳). به‌طور کلی خطمشی عمومی اصولی کلی‌اند که از ارزش‌های حاکم بر جامعه، ایدئولوژی و ساختار اجتماعی و سیاسی موجود در کشور نشأت گرفته، به‌عنوان الگوی اصلح در عملکردها و اقدامات جامعه، به کار می‌روند. بدین ترتیب ارزش‌ها، جهان‌بینی و ساخت اجتماعی-سیاسی موجود در جامعه اجزای تشکیل‌دهنده خطمشی عمومی‌اند (بوچهدز، ۱۹۸۵: ۲۹).

فرایند خطمشی‌گذاری

بعد از گذشت پنجاه سال از ارایه اولین مدل فرآیند خطمشی‌گذاری هارولد لاسول، نویسندگان تلاش‌های زیادی برای بهبود بخشیدن به فرم اولیه فرآیند انجام دادند و برای تشریح هر مرحله از برچسب‌های مختلفی استفاده کردند. هاولت و رامش در سال ۲۰۰۳ فرآیند سیاستگذاری را به پنج مرحله (مطابق با جدول زیر) تقسیم کردند: ۱- دستورگذاری ۲- شکل‌گیری، تهیه و تدوین ۳- تصمیم‌گیری ۴- اجراء ۵- ارزیابی (قلی‌پور و غلامپور آهنگر، ۱۳۹۳: ۴۸).

1. Anderson
2. Buchhdz

جدول ۱: مراحل پنجگانه چرخه خطمشی و ارتباط آن‌ها با حل مشکل کاربردی

مراحل حل مشکل کاربردی	مراحل چرخه خطمشی
۱- تشخیص مشکل	۱- دستور گذاری
۲- پیشنهاد راه حل‌ها	۲- تنظیم خطمشی
۳- انتخاب راه حل با بهره گیری از معیارهایی صحیح جهت سنجش	۳- تصمیم گیری
۴- به اجرا در آوردن راه حل‌ها	۴- اجرای خطمشی
۵- نظارت و کنترل نتایج	۵- ارزیابی خطمشی

در یک جمع بندی، دیگر مراحل خطمشی گذاری را می توان به شرح ذیل توصیف کرد.

الف) مرحله اول: تدوین و تنظیم

۱- گام اول: شناخت، درک و بیان مسئله یا مشکل

۲- گام دوم: تعیین دستور کار

۳- گام سوم: تجزیه و تحلیل و گزینه سازی

۴- گام چهارم: انتخاب گزینه

۵- گام پنجم: طراحی سیاست

ب) مرحله دوم: اجرا و به کارگیری خطمشی

ج) مرحله سوم: ارزیابی خطمشی

د) مرحله چهارم: خاتمه خطمشی (قلی پور، ۱۳۹۱: ۱۲۴)

به طور خلاصه می توان فرایند خطمشی را مجموعه ای از فعالیت های سیاسی در قالب مراحل شناسایی مشکل، تدوین راه حل ها، قانونی کردن، اجرا و ارزیابی در نظر گرفت. جدول ذیل فرایند خطمشی گذاری را نشان می دهد. دانشمندان علوم سیاسی نباید مطالعات خود در مورد خطمشی عمومی را فقط به این فرایندها محدود نمایند.

جدول ۲: فرایند خط‌مشی‌گذاری (چارچوبی برای تجزیه و تحلیل آنها)

فعالیت‌های علمی	طبقه‌بندی شده در دولت	به عنوان سیستم‌ها	بازده
شناخت (ادارک) تعریف جمع‌بندی سازماندهی مشکل ارائه مشکل	ارائه مشکلات به دولت	شناخت مشکل	ارتباط مسئله با نیازها
تدوین راه حل‌ها قانونی کردن راه حل‌ها	عمل (اقدام) دولت	تنظیم برنامه	پیشنهاد به برنامه‌های بودجه‌بندی شده
سازماندهی کاربرد	اقدام دولت در مورد مشکل	اجرای برنامه	متفاوت است (خدمات، پرداخت‌ها، تسهیلات، نظارت‌ها و غیره)
تشخیص اندازه‌گیری (سنجش) تجزیه و تحلیل	ارائه برنامه به دولت	ارزیابی برنامه	متفاوت است (توجیه - توصیه و غیره)
راه حل (تصمیم) و پایان فرایند	حل مشکل با ایجاد تغییر است	اختتام برنامه	حل مشکل با تغییر برنامه

مقالات و کتبی که براساس موضوع فرایند تنظیم شده‌اند شامل بخش‌هایی از شناسایی مشکل، تدوین پیشنهادها، قانونی کردن خط‌مشی و غیره هستند. طبق این نگرش، این محتوای خط‌مشی نیست که باید مطالعه شود بلکه فرایندهائی باید بررسی گردند که خط‌مشی عمومی براساس آنها بسط می‌یابد، اجرا می‌شود و تغییر پیدا می‌کند (الوانی، ۱۳۹۲: ۲۳-۲۱).

با توجه به توضیحات مطروحه محقق در این پژوهش بر اساس فعالیت‌های علمی فرآیند خط‌مشی مطابق جدول فوق و در مرحله تشخیص اندازه‌گیری (سنجش) با تعیین معیار سنجش به عنوان مهمترین ابزار در تعیین راه‌حل‌ها و ارزیابی‌ها در خط‌مشی فرهنگی به کار پژوهش می‌پردازد.

خط‌مشی‌گذاری (سیاست‌گذاری) فرهنگی

در اصول سیاست فرهنگی جمهوری اسلامی ایران، مصوب سال ۱۳۷۱/۵/۲۰ شورای عالی انقلاب فرهنگی تعریف زیر از سیاست فرهنگی مبنا قرار گرفته است (شریف‌زاده و همکاران، ۱۳۹۲: ۳۸): سیاست فرهنگی، در حقیقت، همان توافق رسمی و اتفاق نظر مسئولان و متصدیان امور در تشخیص، تدوین و تعیین مهم‌ترین اصول و اولویت‌های لازم‌الرعايه در حرکت فرهنگی است. سیاست فرهنگی را می‌توان اصول راهنمای کارگزاران

فرهنگی و مجموعه علایم و نشانه‌هایی دانست که مسیر حرکت را نشان می‌دهد. به عبارت دیگر، نوعی دستورالعمل فرهنگی است که روشنگر حرکت است بنابراین، سیاست فرهنگی، معاهده‌ای است که سلسله‌ای از اولویت‌ها و اصول و فروع یک حرکت فرهنگی را «رسمیت» می‌دهد و هم‌فکری و هم‌جهتی را با همکاری و هماهنگی توأم می‌کند. میثاقی است ملهم از آرمان‌ها و اعتقادات، ناظر بر تجربه‌ها و واقعیات، محدود به ظرفیت‌ها و امکانات، توجه به آینده و اهداف بعید و قریب، که به هر حال در ظل و ذیل قانون اساسی قرار گرفته است.

سیاست فرهنگی یا «سیاست‌گذاری فرهنگی» مطابق یک تعریف شامل همه‌ی اقدام‌هایی است که از سوی دولت نهادهای خصوصی و اتحادیه‌های اجتماعی، برای سمت‌دهی توسعه نمادین، برآوردن نیازهای فرهنگی در مردم و دستیابی به توافقی درباره شکلی از نظم یا دگرگونی اجتماعی، انجام می‌شود. به عبارت ساده‌تر، سیاست فرهنگی شامل اصول مکتوب و غیرمکتوبی است که از سوی برنامه‌ریزان برای ایجاد تغییر در وضع موجود و دستیابی به اهداف مطلوب در حوزه‌های مختلف فرهنگی تدوین می‌شود و توسط مدیران به اجرا درمی‌آید (صالحی/امیری، ۱۳۸۷: ۱۷۹). با عنایت به این که «فرهنگ، مبدأ همه‌ی خوشبختی‌ها و بدبختی‌ها یک ملت است» (صحیفه امام، ۱۳۷۸: ۳۰۶) و با توجه به این که آینده فرهنگ‌ها عمیقاً بستگی به سیاست‌های فرهنگی دولت‌ها دارد. لذا برای دستیابی به توسعه پایدار و پیشرفت همه جانبه کشور و سازمان، ارائه یک سیستم خط‌مشی گذاری فرهنگی مناسب، مکان و جایگاه خاصی می‌یابد. مدلی که بتواند ضمن علمی بودن، پاسخگوی فرصت‌ها و تهدیدها بوده، آینده فرهنگ را رصد نماید و برنامه‌ریزی متناسب با آن داشته باشد و فرهنگ را به حد متعالی خود نزدیک سازد (پور عزت و همکاران، ۱۳۹۲: ۱۳۶).

رهیافت‌های حاکم بر خط‌مشی‌ها

رهیافت منافع

در این رهیافت، شناسایی مساله‌ها و راه‌حل‌ها و ارزیابی تبعات احتمالی هر یک از راه‌حل‌ها با توجه به نیازها و منافع گروه‌هایی که درگیر مساله مورد بحث هستند، صورت می‌پذیرد. این منافع می‌تواند شامل منافع اقلیت‌های فرهنگی، فکری، قومیت‌ها، منافع دیوان‌سالاران و سایر گروه‌های نفوذ و منفعت باشد. گروه‌های مزبور هر یک منافع دارند که آن منافع را به صورت راه‌حل ارائه می‌دهند و در نتیجه به تعداد گروه‌های ذی‌نفع

می‌توان راه‌حل ارائه کرد. به همین دلیل، کینگدون معتقد است که راه‌حل‌ها قبل از مسائل وجود دارند. در واقع وی با این سخن قصد دارد بر این واقعیت تأکید کند که منافع قبل از مسائل وجود دارند. رهیافت منافع می‌تواند تسهیل‌کننده مشارکت عمومی در خط‌مشی‌گذاری فرهنگی باشد، به شرط آن‌که نوعی نظام کور پوراتیستی فرهنگی^۱ وجود داشته باشد که این خود مسبوق و مشروط به وجود جامعه مدنی است (شتریان، ۱۳۹۱: ۱۱۲)

رهیافت عینی

در این رهیافت ادعا بر آن است که می‌توان برای مسائل، مشکلات و معضلات فرهنگی، راه‌حلی «عینی» و عملی و استاندارد، فارغ از منافع یا مضراتی که عاید گروه‌ها می‌شود، ارائه نمود. این رهیافت بر این فرض استوار است که توسعه علم به کاهش نقش ایدئولوژی‌ها در سیاست‌گذاری عمومی منجر شده است. دولت‌ها می‌کوشند تا کارآمدی خود را در تأمین اهداف فرهنگی با استفاده از ابزارهای علمی نشان دهند، زیرا ارزیابی کارآمدی دستگاه سیاست‌گذاری یک کشور، در تأمین نیازهای فرهنگی شهروندان، یکی از مبانی مشروعیت دولت‌های مدرن است. (شتریان، ۱۳۹۱: ۱۱۴-۱۱۳)

رهیافت ارزشی و هنجاری

در این رهیافت برای حل مشکلات فرهنگی و ارزیابی راه‌حل‌های به‌کار گرفته شده از ارزش‌های آرمانی، دینی و ایدئولوژیک الهام گرفته می‌شود. یکی از فرضیه‌های اساسی این رهیافت آن است که تغییر و تحول فرهنگی پایا و پویا تنها از بسترهای ویژه ارزشی یک جامعه برمی‌خیزد و در صورتی که راه‌حل‌ها با آن ارزش‌ها منطبق شوند، می‌توانند راه‌حل‌هایی کارآمد باشند. (شتریان، ۱۳۹۱: ۱۱۵-۱۱۴)

رهیافت تجربه‌ای

در این رهیافت تجربه‌های شخصی خط‌مشی‌گذار یا سیستم سیاست‌گذاری، راهنمای اجرایی، تحصیلی، خصلت‌های روحی، روانی و گاه منافع شخصی وی متکی است. «سیستمی» که از این طریق به شناسایی مساله‌ها و انتخاب راه‌حل‌ها و ارزیابی آنها مبادرت می‌ورزد و معمولاً غیرقابل پیش‌بینی بوده، دچار نوعی آشفتگی و هرج و مرج است. رهیافت تجربه‌ای که در فقدان یک فرهنگ عمومی و مشترک مدیریتی، در بین مدیران فرهنگی جامعه و در فقدان یک سیستم سامان یافته سیاست‌گذاری عمومی شکل می‌گیرد و عامل

۱. نظام نمایندگی گروه‌ها و اصناف فرهنگی برخاسته از بطن جامعه

نابسامانی سیاست‌های فرهنگی و در نتیجه موجب ضعف اقتدار فرهنگی دولت خواهد شد که در نهایت بیش‌ترین آسیب‌ها را به مبانی مشروعیت و اقتدار سیاسی حاکم، وارد خواهد کرد. (اشتریان، ۱۳۹۱: ۱۱۵-۱۱۶)

رهیافت دموکراتیک

در این ره‌یافت انتخاب مساله‌ها و راه‌حل‌ها و ارزیابی تبعات آن‌ها، با توجه به نظر اکثریت جامعه و در عین احترام به حقوق فرهنگی اقلیت‌ها و حیات‌بخشی آن‌ها صورت می‌گیرد. نظام‌های سیاسی انتخاباتی اعم از پارلمانی، ریاست جمهوری و ... بیش‌تر در قید و بند چنین ره‌یافتی هستند. به هنگام نزدیکی انتخابات و اضطراب دولت‌ها و احزاب برای جلب افکار عمومی و اکثریت جامعه است. (اشتریان، ۱۳۹۱: ۱۱۷)

لازم به ذکر است که ره‌یافت انتخابی محقق در این پژوهش، ره‌یافت ارزشی و هنجاری است که در پرتوی آیات نورانی قرآن کریم به شناسایی معیار سنجش جهت ارزیابی خط‌مشی‌های فرهنگی است.

ج) اهداف و ضرورت انجام تحقیق

با توجه به اینکه مهمترین مولفه‌های اجتماعی در مولفه‌های فرهنگی حاکم در سازمان‌ها تجلی می‌یابد که این مولفه‌ها نیز در تمامی ارکان و اجزاء سازمان از جمله رسالت (ماموریت)، چشم‌انداز، اهداف، خط‌مشی‌ها و ... ظهور و بروز می‌یابد، نبود معیار سنجش بعنوان مهمترین ابزار شناسایی مساله فرهنگی، کمک در تجزیه و تحلیل راه‌حل‌ها و همچنین ارزیابی خط‌مشی‌ها در فرآیند خط‌مشی‌گذاری فرهنگی در پرتوی آیات نورانی قرآن کریم به منظور بهره‌گیری خط‌مشی‌گذاران بخش فرهنگی جامعه، مساله اصلی این تحقیق است که اگر این مساله حل شود خط‌مشی‌گذاری‌ها در جهت حل مساله واقعی قرار گرفته و مشروعیت عملکرد و اثربخشی آنها در سازمان‌ها و جامعه بهتر می‌شود و ارباب رجوع و مشتریان با طیب خاطر با سازمان‌ها و ارکان حاکمیت در تعامل خواهند بود و مردم شاهد حل مسایل عمومی خواهند بود.

از طرف دیگر به دلیل تعریف مبهم و گنگی که از فرهنگ در ذهن برخی سیاست‌گذاران و مدیران خرد و کلان فرهنگی وجود دارد دامنه اقدامات آنها نیز مبهم است. برخی از مدیران فرهنگی هر چیزی را که رنگ و بوی فرهنگی، تبلیغاتی و دینی باشد در حیطه‌ی وظایف خود می‌پندارند و به شرح وظایف تخصصی خود کم‌توجه‌اند. از این رو، با

توجه به بررسی‌های انجام شده، تمام نقدهایی که به نظام سازمان‌های کشور می‌شود دو جنبه دارد، یکی جنبه حرفه‌ای، فنی و حقوقی آن است شامل «قوانین و دستورالعمل‌ها و ساختار و مکانیزم‌ها و... و دوم جنبه اخلاقی، ارزشی و اسلامی آن است. لذا در اهداف اصلی تحقیق نیز تلاش می‌شود روی جنبه دوم نقدها، بررسی و تحلیل انجام شود و معیاری کاربردی بر اساس آموزه‌های قرآن کریم جهت ارزیابی راه‌حل‌ها، ارائه دهد. بر این اساس اهداف محققین از انجام این پژوهش عبارت است از:

- شناسایی و تبیین تقوا بعنوان مهمترین ابزار سنجش در مراحل خط مشی‌گذاری فرهنگی در پرتوی آیات قرآن کریم و طبقه‌بندی انواع آن
- شناسایی مشتقات تقوا در قرآن کریم و استخراج آیاتی که این مشتقات در آنها بکار گرفته شده است.

- شناسایی نحوه ارتباط بین طبقات مختلف تقوا با یکدیگر
- مشخص کردن کارکرد معیار سنجش تقوا در مرحله سوم مدل فرآیندی خط‌مشی‌گذاری به منظور استفاده کاربردی از آن

د) مروری بر پیشینه تحقیق

در جدول زیر به برخی از جدیدترین و مرتبط‌ترین تحقیقات داخلی و خارجی انجام شده در حوزه فرهنگ سازمانی، فرآیند خط‌مشی‌گذاری و مفاهیم مرتبط با تقوا و نتایج آنها به صورت خلاصه اشاره شده است.

جدول ۳: خلاصه‌ای از نتایج تحقیقات انجام شده در حوزه‌های مرتبط با پژوهش

ردیف	محققین	عنوان پژوهش	خلاصه ای از نتایج
۱	پورعزت و همکاران، ۱۳۹۲	تدوین سیستم خط مشی گذاری فرهنگی آینده نگر با استفاده از هم افزایی مدل	ارائه مدل خط مشی گذاری فرهنگی تلفیقی که از مدل‌های سیستمی، نخبگان توده، عقلایی، تغییرات تدریجی و نهادی پدید آمده است و در قالب مدل فراگردی مستقر می‌شود. این مدل مدلی چند بعدی است که رویکردهای آینده نگرانه در آن لحاظ شده است.
۲	باقری و پورعزت، ۱۳۹۲	ارائه الگوی ترکیبی برای خط‌مشی گذاری در عرصه دانشگاه	ارائه الگویی تلفیقی با رویکردی اقتضایی برای خط مشی گذاری توسط شورای عالی انقلاب فرهنگی در دانشگاه‌ها این الگوها حاصل ترکیب ۵ الگوی سیستمی، فرآیندی، عقلایی، جزئی - تدریجی و نهادی است که در مجموعه ی مصوبات شورا به صورت مجزا استفاده شده است. الگوی پیشنهادی به دلیل تلفیق مدل‌های مختلف فاقد نارسایی‌ها و محدودیت‌های استفاده مجزا مدل‌های مذکور است.

۳	هادوی نژاد و همکاران، ۱۳۹۰	پیش فرض‌ها و ارزش‌های فرهنگ سازمانی اسلامی: پژوهشی در چارچوب مدل فرهنگ سازمانی شاین	معرفی بیش فرض‌ها و ارزش‌های فرهنگ سازمانی اسلامی در قالب نمونه‌های (نوع آرمانی اسلامی) مستخرج از بررسی تاریخی پدیده با رجوع به منابع معتبر اسلامی. ارزش‌ها در رابطه با ارتباط وجودی انسان سازمانی با غیب، نبی، اولی الامر و رهبری سازمان، مومنان، شیاطین، نفس و طبیعت و نعمت‌های الهی تعریف شده‌اند.
۴	پورعزت و الوانی، ۱۳۸۳	مبانی منطقی طراحی سیستم خط مشی گذاری دولتی برای تحقق عدالت - حق مدار(براساس نهج البلاغه)	۱. با استفاده از روش تحلیل منطقی بدون رویکرد ایدئولوژیک به متون دینی می‌توان به مجموعه‌ای از اصول و مبانی منطقی دست یافت که می‌تواند مبنایی برای خط مشی گذاری حق مدار باشد. در این مطالعه برای نمونه نهج البلاغه مبنای عمل قرار گرفته است. ۲. وجوه و ابعاد اصلی سیستم خط مشی گذاری حق مدار علوی عبارتند از: تامین امنیت کامل، رفاه نسبی و آگاهی کافی برای همه آحاد جامعه از اهداف اصلی این سیستم است، این سیستم ملتزم به شناسایی دقیق و مصر به احقاق حقوق «حقه همه آحاد جامعه» است، در فراگرد اجرای خط مشی در سیستم خط مشی گذاری حق مدار علوی نسبت به رعایت انصاف و عدالت در کلیه مراحل اجرایی تعهد وجود دارد.
۵	میرزمانی و همکاران، ۱۳۹۲	واکاوی دلایل بنیادین خط مشی گذاری عمومی در جامعه اسلامی ایران	نتیجه بخش اول: در اغلب خط مشی‌های امروزی توجیه فعالیت حکومت براساس بررسی‌های هرمنوتیکی مبنای لیبرالی است که بر باورهای فایده‌گرایانه در مورد انسان و حکومت مبتنی است. نتیجه بخش دوم: بررسی پنج اثر آیت الله جوادی آملی به عنوان یکی از فیلسوفان معاصر و نماینده برجسته نخله فکری مدافع سیاست و حاکمیت دینی در جامعه معاصر ایران با استفاده از بررسی‌های هرمنوتیکی بیانگر این قضیه است که دلیل اصلی خط مشی گذاری عمومی در جامعه اسلامی، "اصل حق / عدل" است. - برخی از خبرگان دلیل اصلی خط مشی گذاری عمومی در ایران را مشابه جوامع لیبرالی اصل منفعت و ضرر مطرح کرده‌اند لذا نتایج این تحقیق را قابل انتقال به جامعه ایران ندانسته‌اند. در مقابل عده‌ای دیگر از خبرگان دلیل آن را اصل حق دانسته و بر این اساس قابلیت تسری الگو و یافته‌های تحلیل به جامعه ایران را مطرح کرده‌اند.
۶	Hoque, 2013	فرهنگ سازمانی: ویژگی‌ها و چارچوب ناشی از دیدگاه اسلامی	ارائه ۲۲ ویژگی برای فرهنگ سازمانی اسلامی بر اساس قرآن، سنت، اجماع و قیاس و تفسیر مدل این فرهنگ.
۷	Hakim, 2012	پایاده سازی رهبری اسلامی و فرهنگ سازمانی اسلامی و تاثیر آن بر انگیزش کاری اسلامی و عملکرد اسلامی در بین کارکنان جاوای مرکزی، پی تی بانک معاملات اندونزی	رهبری اسلامی با انگیزه کاری اسلامی، عملکرد اسلامی و فرهنگ سازمانی اسلامی رابطه مستقیم دارد است. فرهنگ سازمانی اسلامی با رهبری اسلامی، انگیزه کاری اسلامی و عملکرد کارکنان رابطه مستقیم دارد. انگیزه کاری اسلامی با عملکرد اسلامی کارکنان رابطه مستقیم دارد.
۸	Abbasi & Abbasi, 2010	مدل رفاه و حفاظت برای مدیریت سازمانی: دیدگاهی اسلامی	بسط مفهوم رفاه و ارائه مدل رفاه و حفاظت برای مدیریت سازمانی بر اساس سیستم ارزشی اسلام. در این سیستم همه ذینفعان سازمان که شامل سهامداران، کارکنان، مشتریان، محیط زیست و جامعه هستند منتفع می‌گردند و سازمان در قبال آنها مسوولیت دارد.

ر) سؤالات تحقیق و فرآیند انجام کار

سؤالات تحقیق

با توجه به مطالب مطروحه و اهداف در نظر گرفته شده برای این پژوهش، پاسخ به سؤالات زیر مدنظر می‌باشد:

سوال اول تحقیق: تقوا بعنوان معیار سنجش در پرتوی آیات قرآن کریم چیست؟ و چه مؤلفه‌ها و طبقاتی را می‌توان برای آن متصور بود؟

سوال دوم تحقیق: مشتقات تقوا کدامند و در کدامیک از آیات به آنها اشاره شده است؟
سوال سوم تحقیق: نحوه ارتباط بین طبقات تقوا با توجه به آیات مرتبط با تقوا چگونه است؟

سوال چهارم تحقیق: سهم هر یک از طبقات تقوا از آیات مرتبط با تقوا به چه میزان است.
سوال پنجم تحقیق: معیار تقوا در کدام یک از مراحل خط‌مشی‌گذاری فرهنگی کاربرد دارد؟

فرآیند انجام تحقیق

برای پاسخ به سؤالات پژوهش و بررسی مدل مفهومی، فرآیند مندرج در شکل زیر به عنوان الگوی انجام کار طی ۵ مرحله مدنظر قرار گرفت.

شکل ۱: فرآیند انجام تحقیق

م) روش‌شناسی تحقیق

با توجه به هدف تحقیق که شناسایی و تبیین تقوا بعنوان مهمترین ابزار سنجش در مراحل خط‌مشی‌گذاری فرهنگی و در ادامه طبقه‌بندی و تخصیص آیات احصاء شده به طبقات است، پژوهش حاضر از منظر هدف یک پژوهش کاربردی- توسعه‌ای و از نظر نحوه گردآوری اطلاعات، در مرحله اول توصیفی- تحلیلی و در مراحل بعدی توصیفی و از نوع پیمایشی محسوب می‌شود. توصیفی- تحلیلی بودن مرحله اول به این دلیل است که در این پژوهش در پی کاوش نوع آرمانی تقوا و مشتقات آن در سطح پیش‌فرض‌ها و باورها هستیم؛ لذا به جای بررسی تاریخی پدیده، با رجوع به قرآن کریم، مؤلفه‌های اصلی پدیده مورد بررسی را استخراج نموده و در ادامه از طریق مصاحبه‌های عمیق، تکنیک دلفی و ایجاد گروه‌های کانونی مؤلفه‌های شناسایی شده، پیش‌بینی، کشف، طبقه‌بندی، تلخیص و نامگذاری گردید. در مرحله دوم نیز به منظور تأیید مؤلفه‌های مستخرجه به عنوان شاخص‌های تقوا و مشتقات و همچنین تخصیص آیات احصاء شده به طبقه‌بندی‌های انجام شده از تقوا آن (مصاحبه عمیق) از روش توصیفی- پیمایشی استفاده شده است.

همچنین از منظر گردآوری داده‌ها با توجه به ماهیت تحقیق و قطعیت داده‌ها از نوع پژوهش‌های ترکیبی (کیفی - کمی) است. مصاحبه‌ها در این مرحله بر اساس روش کفایت داده‌ها (اشباع نظری داده‌ها) با ۳ نفر از خبرگان حوزه در مقطع خارج فقه و اصول ترتیب داده شد. سپس با استفاده از تحلیل محتوا از نوع «تحلیل تم» سعی شد تا لیست اولیه از مساله‌های احتمالی فرهنگی و راه‌حل‌های احتمالی بر معیار تقوا شناسایی شود. در بخش کمی پرسشنامه بسته در اختیار ۱۴ نفر از علمای دینی و خبرگان امر بر مبنای روش نمونه‌گیری قضاوتی و هدفمند قرار گرفت. بر این اساس علاوه بر مشخص شدن آیات مرتبط با تقوا (حذف موارد غیر مرتبط و اضافه نمودن مواردی که پیش از این در نظر گرفته نشده بود)، از مشارکت‌کنندگان درخواست شد ضمن اظهار نظر در مورد ۴ طبقه مستخرجه از مصاحبه عمیق، (تقوای الهی، تقوای فردی، تقوای «حرفه‌ای-اجتماعی»^۱ و تقوای زیست-محیطی) آیات احصاء شده را در صورت موافقت در قالب طبقه‌بندی مذکور قرار دهند تا به یک طبقه‌بندی مشترک و جامع از این مفهوم دست یابیم. بر این اساس با توجه به سؤالات

۱. منظور از تقوای حرفه‌ای تقوای مرتبط با کسب و کار و شغل است

پژوهش و مراحل مختلف در نظر گرفته شده برای پاسخ به این سؤالات، مختصات روش شناسی پژوهش به شرح ذیل می‌باشد.

ن) استراتژی تحقیق

خطمشی‌گذاری‌ها بر اساس یکی از مدل‌های مرسوم صورت می‌گیرد که ما در این تحقیق ترکیبی از مدل فرآیندی و مدل عقلایی را انتخاب می‌کنیم که شامل: ۱- مرحله شناخت مساله و نارسایی‌ها (مساله‌یابی) ۲- راه‌حلیابی ۳- معیار سنجش راه حل‌ها ۴- ارزیابی و انتخاب راه‌حل اصلح، می‌باشد که ما در این پژوهش صرفاً مرحله سوم یعنی مرحله معیار سنجش راه‌حل‌ها را که می‌تواند بر سایر مراحل اثرگذار باشد، مدنظر قرار داده ایم و انجام سایر مراحل در قالب پژوهش‌های مستقل دیگری قابل انجام خواهد بود.

مرحله سوم: مرحله معیار سنجش راه حل‌ها

در مرحله معیار سنجش راه‌حل‌ها، که در حقیقت منجر به انتخاب بدیل و تصمیم‌گیری می‌گردد، معیار سنجش بعنوان یک سنگ محک جهت ارزیابی و تجزیه و تحلیل راه‌حل‌های پیشنهادی جهت رفع مساله‌های اصلی نقش بسیار مهمی در فرآیند خطمشی‌گذاری دارد. با توجه به اینکه تمام مراحل خطمشی‌گذاری دارای اهمیت است اما بعد از مرحله شناخت دقیق مساله، مرحله‌ای که بیشترین کمک را به حل مساله می‌نماید مرحله معیار سنجش و انتخاب راه‌حل اصلح است که به درستی مرحله تصمیم یا اتخاذ خطمشی نیز گفته می‌شود.

مرحله اول، دوم و چهارم از فرآیند خطمشی‌گذاری: با توجه به اینکه انجام سایر مراحل خطمشی‌گذاری فرهنگی نیز همانند مرحله سوم ضرورت و اهمیت دارد، انجام تحقیقات تکمیلی در فرآیند خطمشی‌گذاری فرهنگی در پرتوی آیات قرآن کریم را به عنوان پژوهش‌های آتی توصیه می‌نماییم.

و) تجزیه و تحلیل داده‌ها

پاسخ به سؤال اول پژوهش (تقوا چیست و مؤلفه‌ها و طبقات آن به چه صورت است؟) همانطور که اشاره شد، در این قسمت ابتدا بررسی تحلیلی عمیق در آیات قرآن کریم انجام و در ادامه طی جلسات مصاحبه عمیق با تنی چند تن از علما و خبرگان دینی به تبیین و تشریح مفهوم تقوا و مؤلفه‌های شکل‌دهنده آن مبادرت گردید. بر این اساس در

ادامه نتایج حاصل از مصاحبه‌ها در قالب ۳ بخش کلی نتایج اولیه، نتایج پیش‌برنده (هدایتگر) و نتایج نهایی ارائه می‌گردد.

➤ نتایج اولیه

- تقوا دارای معانی متعددی است و آثار، نتایج و پیامدهایی دارد و قابل دسته بندی به سلاقی مختلف است. لذا تاکید گردید کلیه آیات قرآن که در آن واژه تقوا و مشتقات آن وجود دارد احصاء و مجدداً به معنی و تفاسیر آن ها مراجعه و نوشته شود و برای جلسه بعدی مصاحبه، قرائت گردد. تا به یک دسته بندی مشترک در طبقه بندی تقوا برسیم.
- مشخص شد تقوا بدون ایمان و مشتقات آن قابل بررسی نیست چون تقوا جدای از مراتب ایمان نیست و تقوای بدون ایمان وجود ندارد، لذا در طبقه بندی تقوا توجه به این موضوع بسیار مهم است.
- تقوا معانی مختلف دارد و مراتب مختلف دارد.

➤ نتایج پیش‌برنده (هدایتگر)

- تقوا زمانی شکل می‌گیرد که ایمان باشد، عمل صالح باشد و آن عمل با آگاهی و نیت مثبت انجام شود.
- تقوا معانی مختلفی دارد- گاه به معنی پرهیزگاری، گاه به معنی ترس از پروردگار، گاه به معنی خودنگهداری، گاه به معنی ابرازی برای تشخیص حق از باطل (فرقان) گاه به معنی عمل به دانسته‌ها با نیت مثبت است.
- گاه تقوا منشی است که به عمل صالح نیز ارج و منزلت می‌دهد و مایه قبولی اعمال می‌گردد (مثال: همانا خداوند اعمال صالح را از افراد با تقوا می‌پذیرد)

➤ نتایج نهایی

پس از انجام مصاحبه عمیق با چند تن از خبرگان حوزه در مقطع خارج فقه و اصول و با الهام از ارتباطات چهارگانه (ارتباط انسان با خویشتن، ارتباط انسان با خدا، ارتباط انسان با جهان هستی و ارتباط انسان با هم‌نوع خود - مطرح شده در صفحه ۲۵ کتاب حیات معقول علامه محمد تقی جعفری و همچنین با الهام از تفسیر سوره یوسف آیات ۲۲ تا ۳۴ در تفسیر المیزان جلد اول ص ۲۱۶ و ۲۱۷ علامه طباطبایی)، تقوا براساس رابطه انسان با خداوند - با خویش - با هم نوع و با جهان هستی قابل تقسیم به شکل ذیل است:

- **تقوی الهی:** بر پایه کسب معرفت از ذات ایزد متعال و ایمان محکم به اصول عقاید (الف- توحید ب- نبوت، امامت و اولی الامر ج- عالم غیب و معاد و د- عدل الهی) شکل می‌گیرد و اعمال (اعمال صالح)، تمامی با نیت الهی، با معرفت و آگاهی و با نیت مثبت و اخلاص و بر اساس ارتباط انسان با خدا محقق می‌گردد، لذا در لایه عملی (گفتار و رفتار) منش های مثبت فردی، اجتماعی، زیست محیطی نیز رعایت می‌گردد. بنابراین در تقوای الهی اعمال صالح نه تنها بر پایه ایمان به اصول عقاید است بلکه در آن کسب تقرب به خدا و دوری از عذاب و رعایت حقوق اجتماعی و احترام به محیط زیست نیز وجود دارد. ولی مهمترین فاکتور در تقوای الهی در نیت این اعمال به منظور تقرب الهی است.

- **تقوی فردی:** بر پایه ایمان محکم به اصول عقاید (الف- توحید ب- نبوت، امامت و اولی الامر ج- عالم غیب و معاد و د- عدل الهی) شکل می‌گیرد و اعمال بر اساس ترس از عذاب الهی و یا امید به ثواب و پاداش الهی و بر اساس ارتباط انسان با خویش، محقق می‌گردد، لذا در لایه عملی (گفتار و رفتار)، منش های مثبت فردی رعایت می‌گردد.

- **تقوی حرفه ای و اجتماعی:** بر پایه ایمان محکم به اصول عقاید (الف- توحید ب- نبوت، امامت و اولی الامر ج- عالم غیب و معاد و د- عدل الهی) شکل می‌گیرد و اعمال بر اساس ترس از عذاب الهی و یا امید به ثواب و پاداش الهی و بر اساس ارتباط انسان با هم نوع، محقق می‌گردد لذا در لایه عملی (گفتار و رفتار)، منش های مثبت اجتماعی رعایت می‌گردد.

- **تقوی زیستی (زیست محیطی):** بر پایه ایمان محکم به اصول عقاید (الف- توحید ب- نبوت، امامت و اولی الامر ج- عالم غیب و معاد و د- عدل الهی) شکل می‌گیرد و اعمال بر اساس ترس از عذاب الهی و یا امید به ثواب و پاداش الهی و بر اساس ارتباط انسان با محیط زیست و کل جهان هستی، محقق می‌گردد، لذا در لایه عملی (گفتار و رفتار)، منش های مثبت زیست محیطی رعایت می‌گردد.

پاسخ به سؤال دوم پژوهش (مشتقات تقوا کدامند و در چه آیات به آنها اشاره شده است؟)

در جلسه گروه کانونی با مصاحبه شوندگان به منظور ضرورت شناخت تمام زوایای واژه تقوا و تبیین کامل آن، کلیه آیات شناسایی شده در مورد تقوا و مشتقات آن مطالعه و مورد غربالگری و صحه گذاری تمام اعضای گروه کانونی قرار گرفت. در نهایت در ۲۱۵ آیه

قرآن کریم به تعداد ۲۳۹ مرتبه (در برخی از آیات بیش از یک بار واژه تقوا به کار رفته است) واژه تقوا به اشکال گوناگون و به شرح ذیل احصاء و صحنه گذاری گردیده و لیست ۲۱۵ آیه مرتبط نهایی و آماده جهت طبقه بندی گردید. در جدول زیر به مشتقات واژه تقوا و تعداد تکرار آنها در قرآن کریم اشاره شده است.

جدول ۴: مشتقات واژه تقوا و تعداد تکرار آن در قرآن کریم

ردیف	واژه	تعداد تکرار	ردیف	واژه	تعداد تکرار
۱	اتق الله	۲ مرتبه	۲۲	المتقین	۲۱ مرتبه
۲	اتقین	۱ مرتبه	۲۳	واتقی	۲ مرتبه
۳	واتقین الله	۱ مرتبه	۲۴	بالمتقین	۲ مرتبه
۴	اتقوا الله	۱۰ مرتبه	۲۵	وتتقوا	۵ مرتبه
۵	التقوی	۳ مرتبه	۲۶	اتقوا	۸ مرتبه
۶	اتقی	۴ مرتبه	۲۷	المتقون	۴ مرتبه
۷	ولتتقوا	۱ مرتبه	۲۸	واتقون	۱ مرتبه
۸	تتقون	۳ مرتبه	۲۹	اتق الله	۱ مرتبه
۹	واتقوا	۱۲ مرتبه	۳۰	ولیتق الله	۲ مرتبه
۱۰	للمتقین	۱۸ مرتبه	۳۱	التقوی	۴ مرتبه
۱۱	یتقون	۱۸ مرتبه	۳۲	تقوی	۲ مرتبه
۱۲	تتقون	۱۷ مرتبه	۳۳	للتقوی	۳ مرتبه
۱۳	اتقوا	۱۱ مرتبه	۳۴	اتقاکم	۱ مرتبه
۱۴	واتقوه	۴ مرتبه	۳۵	فاتقون	۴ مرتبه
۱۵	فاتقوا	۲ مرتبه	۳۶	یتق الله	۲ مرتبه
۱۶	تتقوا لله	۱ مرتبه	۳۷	بالتقوی	۱ مرتبه
۱۷	المتقون	۲ مرتبه	۳۸	والتقوی	۲ مرتبه
۱۸	واتقوا لله	۲۹ مرتبه	۳۹	تقواهم	۱ مرتبه
۱۹	تتقوا	۱ مرتبه	۴۰	تقیاً	۳ مرتبه
۲۰	فاتقوا الله	۱۶ مرتبه	۴۱	فلیتقوا الله	۱ مرتبه
۲۱	وتتقوا	۳ مرتبه	۴۲	یتق	۱ مرتبه

در جدول زیر نیز اسامی و مشخصات آیاتی که واژه تقوا و مشتقات آن بکار رفته است اشاره شده است. همانطور که پیش از این ذکر شد مشتقات تقوا در مجموع در ۲۱۵ آیه قرآن کریم به تعداد ۲۳۹ مرتبه به کار رفته است.

جدول ۵: لیست آیاتی که در آنها واژه تقوا و مشتقات آن بکار رفته است

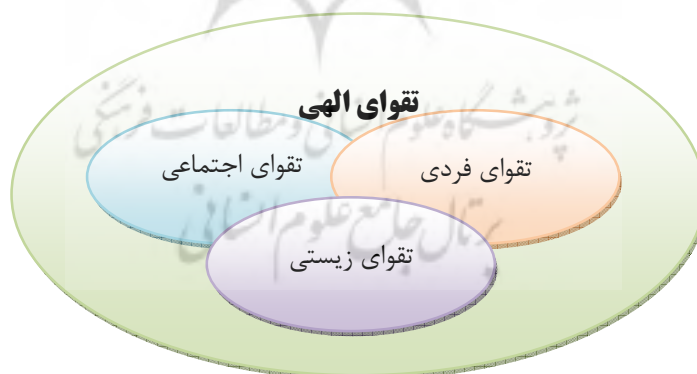
ردیف	نام سوره	آیه	ردیف	نام سوره	آیه	ردیف	نام سوره	آیه
۱	احزاب	۱	۷۳	بقره	۲۳۷	۱۴۵	العلق	۱۲
۲	احزاب	۳۲	۷۴	بقره	۲۴۱	۱۴۶	عنکبوت	۱۶
۳	احزاب	۳۷	۷۵	بقره	۲۷۸	۱۴۷	فتح	۲۶
۴	احزاب	۵۵	۷۶	بقره	۲۸۱	۱۴۸	فرقان	۱۵
۵	احزاب	۷۰	۷۷	بقره	۲۸۲	۱۴۹	فرقان	۷۴
۶	اعراف	۲۶	۷۸	بقره	۲۸۳	۱۵۰	فصلت	۱۸
۷	اعراف	۳۵	۷۹	تغابن	۱۶	۱۵۱	ق	۳۱
۸	اعراف	۶۳	۸۰	توبه	۴	۱۵۲	قصص	۸۳
۹	اعراف	۶۵	۸۱	توبه	۷	۱۵۳	قلم	۳۴
۱۰	اعراف	۹۶	۸۲	توبه	۳۶	۱۵۴	قمر	۵۴
۱۱	اعراف	۱۲۸	۸۳	توبه	۴۴	۱۵۵	لقمان	۳۳
۱۲	اعراف	۱۵۶	۸۴	توبه	۱۰۸	۱۵۶	لیل	۵
۱۳	اعراف	۱۶۴	۸۵	توبه	۱۰۹	۱۵۷	لیل	۱۷
۱۴	اعراف	۱۶۹	۸۶	التوبه	۱۱۵	۱۵۸	مائده	۲
۱۵	اعراف	۱۷۱	۸۷	توبه	۱۱۹	۱۵۹	مائده	۴
۱۶	اعراف	۲۰۱	۸۸	توبه	۱۲۳	۱۶۰	مائده	۷
۱۷	انبیاء	۴۸	۸۹	جاثیه	۱۹	۱۶۱	مائده	۸
۱۸	انعام	۳۲	۹۰	الحاقه	۴۸	۱۶۲	مائده	۱۱
۱۹	انعام	۵۱	۹۱	حج	۱	۱۶۳	مائده	۲۷
۲۰	انعام	۶۹	۹۲	حج	۳۲	۱۶۴	مائده	۳۵
۲۱	انعام	۷۲	۹۳	حج	۳۷	۱۶۵	مائده	۴۶
۲۲	انعام	۱۵۳	۹۴	حجر	۴۵	۱۶۶	مائده	۵۷
۲۳	انعام	۱۵۵	۹۵	حجر	۶۹	۱۶۷	مائده	۶۵
۲۴	انفال	۱، ۲، ۳	۹۶	حجرات	۱	۱۶۸	مائده	۸۸
۲۵	انفال	۲۵	۹۷	حجرات	۳	۱۶۹	مائده	۹۳
۲۶	انفال	۲۶	۹۸	حجرات	۱۰	۱۷۰	مائده	۹۶
۲۷	انفال	۲۷	۹۹	حجرات	۱۲	۱۷۱	مائده	۱۰۰
۲۸	انفال	۲۸	۱۰۰	حجرات	۱۳	۱۷۲	مائده	۱۰۸
۲۹	انفال	۲۹	۱۰۱	حدید	۲۸	۱۷۳	مائده	۱۱۲
۳۰	ال عمران	۳۰	۱۰۲	حشر	۷	۱۷۴	مجادله	۹
۳۱	ال عمران	۳۱	۱۰۳	حشر	۱۸	۱۷۵	محمد	۱۵
۳۲	ال عمران	۳۲	۱۰۴	دخان	۵۱	۱۷۶	محمد	۱۷
۳۳	ال عمران	۳۳	۱۰۵	ذاریات	۱۵	۱۷۷	محمد	۳۶
۳۴	ال عمران	۳۴	۱۰۶	رعد	۳۵	۱۷۸	مدثر	۵۶
۳۵	ال عمران	۳۵	۱۰۷	روم	۳۱	۱۷۹	مریم	۱۳

ردیف	نام سوره	شماره آیه	ردیف	نام سوره	شماره آیه	ردیف	نام سوره	شماره آیه
۳۶	ال عمران	۳۶	۱۰۸	زخرف	۳۵	۱۸۰	مریم	۱۸
۳۷	ال عمران	۳۷	۱۰۹	زخرف	۶۲	۱۸۱	مریم	۶۳
۳۸	ال عمران	۳۸	۱۱۰	زخرف	۶۷	۱۸۲	مریم	۷۲
۳۹	ال عمران	۳۹	۱۱۱	زمر	۱۰	۱۸۳	مریم	۸۵
۴۰	ال عمران	۴۰	۱۱۲	زمر	۱۶	۱۸۴	مریم	۹۷
۴۱	ال عمران	۴۱	۱۱۳	زمر	۲۰	۱۸۵	المزمل	۱۷
۴۲	ال عمران	۱۳۸	۱۱۴	زمر	۲۸	۱۸۶	ممتحنه	۱۱
۴۳	ال عمران	۱۷۲	۱۱۵	زمر	۳۳	۱۸۷	مؤمنون	۲۳
۴۴	ال عمران	۱۷۹	۱۱۶	الزمر	۵۷	۱۸۸	مؤمنون	۳۲
۴۵	ال عمران	۱۸۶	۱۱۷	زمر	۶۱	۱۸۹	مؤمنون	۵۲
۴۶	ال عمران	۱۹۸	۱۱۸	زمر	۷۳	۱۹۰	مؤمنون	۸۷
۴۷	ال عمران	۲۰۰	۱۱۹	شعراء	۱۱	۱۹۱	نبأ	۳۱
۴۸	بقره	۲۱	۱۲۰	شعراء	۹۰	۱۹۲	نجم	۳۲
۴۹	بقره	۲	۱۲۱	شعراء	۱۰۶	۱۹۳	نحل	۲
۵۰	بقره	۲۱	۱۲۲	شعراء	۱۰۸	۱۹۴	نحل	۳۰
۵۱	بقره	۲۴	۱۲۳	شعراء	۱۱۰	۱۹۵	نحل	۳۱
۵۲	بقره	۴۸	۱۲۴	شعراء	۱۲۴	۱۹۶	نحل	۵۲
۵۳	بقره	۶۳	۱۲۵	شعراء	۱۲۶	۱۹۷	نحل	۱۲۸
۵۴	بقره	۶۶	۱۲۶	شعراء	۱۳۱	۱۹۸	نساء	۱
۵۵	بقره	۱۰۳	۱۲۷	شعراء	۱۳۲	۱۹۹	نساء	۹
۵۶	بقره	۱۲۳	۱۲۸	شعراء	۱۴۴	۲۰۰	نساء	۷۷
۵۷	بقره	۱۷۷	۱۲۹	شعراء	۱۵۰	۲۰۱	نساء	۱۲۸
۵۸	بقره	۱۷۹	۱۳۰	شعراء	۱۶۱	۲۰۲	نساء	۱۲۹
۵۹	بقره	۱۸۰	۱۳۱	شعراء	۱۶۳	۲۰۳	نساء	۱۳۱
۶۰	بقره	۱۸۳	۱۳۲	شعراء	۱۷۷	۲۰۴	نمل	۵۳
۶۱	بقره	۱۸۷	۱۳۳	شعراء	۱۷۹	۲۰۵	نوح	۳
۶۲	بقره	۱۸۹	۱۳۴	شعراء	۱۸۴	۲۰۶	نور	۳۴
۶۳	بقره	۱۹۴	۱۳۵	ص	۲۸	۲۰۷	هود	۴۹
۶۴	بقره	۱۹۶	۱۳۶	ص	۴۹	۲۰۸	هود	۷۸
۶۵	بقره	۱۹۷	۱۳۷	صافات	۱۲۴	۲۰۹	یس	۴۵
۶۶	بقره	۲۰۳	۱۳۸	طلاق	۱	۲۱۰	یوسف	۵۷
۶۷	بقره	۲۰۶	۱۳۹	طلاق	۲	۲۱۱	یوسف	۹۰
۶۸	بقره	۲۱۲	۱۴۰	طلاق	۴	۲۱۲	یوسف	۱۰۹
۶۹	بقره	۲۲۳	۱۴۱	طلاق	۱۰	۲۱۳	یونس	۶
۷۰	بقره	۲۲۴	۱۴۲	طور	۱۷	۲۱۴	یونس	۳۱
۷۱	بقره	۲۳۱	۱۴۳	طه	۱۱۳	۲۱۵	یونس	۶۳
۷۲	بقره	۲۳۳	۱۴۴	طه	۱۳۲			

پاسخ به سؤال سوم پژوهش (نحوه ارتباط بین طبقات تقوا چگونه است؟)

همانطور که پیش از این اشاره، بر اساس مصاحبه‌های انجام شده با خبرگان امر و با الهام از ارتباطات چهارگانه انسان با خویشتن، انسان با خدا، انسان با جهان هستی و انسان با هم‌نوع خود؛ می‌توان ۴ طبقه‌بندی کلی از انواع تقوا ارائه نمود که عبارتند از: تقوی الهی / تقوی فردی / تقوی حرفه‌ای و اجتماعی / تقوی زیستی (زیست‌محیطی). از طرفی دقت در معانی و تعاریف ارائه شده برای هر یک از انواع تقوا منجر به شناسایی نحوه ارتباط بین آنها خواهد شد (که خبرگان مشارکت‌کننده در این پژوهش نیز بر صحت آن تأکید داشته‌اند). بر این اساس مشخص شد که:

- تقوا سلسله مراتب مشخصی دارد
 - شدت و ضعف هر یک از انواع تقوا در افراد مختلف متفاوت است
 - هر فرد ممکن است به صورت همزمان از یک یا چند نوع تقوا برخوردار باشد (و برعکس)
 - **تقوای الهی اعم بر سه نوع تقوای دیگر است** (به عبارت دیگر اگر فردی تقوای الهی داشته باشد قاعداً تقوای فردی، حرفه‌ای - اجتماعی و زیستی نیز خواهد داشت)
- در شکل زیر خلاصه‌ای از موارد اشاره شده که در واقع چگونگی ارتباط و اثرگذاری طبقات مختلف تقوا بر یکدیگر است ارائه شده است.

شکل ۲: نحوه ارتباط بین طبقات مختلف تقوا

پاسخ به سؤال چهارم پژوهش (سه‌م هر یک از طبقات تقوا از آیات مرتبط با تقوا به چه میزان است؟)

نکته: در این قسمت تحلیل‌های جامعی انجام شده است که به دلیل محدودیت در حجم مقاله امکان ارائه آنها در این نگارش میسر نبود. لذا لازم به ذکر است کلیه تحلیل‌ها به همراه شواهد و مستندات در فصل چهارم رساله دکتری نویسنده مسئول تحت عنوان «طراحی مدل خط مشی گذاری فرهنگی در آموزه های اجتماعی قرآن بر پایه تقوا» در قالب ۴۰ صفحه در محل دانشگاه تهران قابل مشاهده و استفاده است. در ادامه خلاصه‌ای از نتایج نهایی این بخش ارائه شده است.

همانطور که در قسمت قبل مشخص شد هر یکی از ۱۴ نفری که به عنوان خبرگان این تحقیق، ۲۱۵ آیه مرتبط با تقوا را در طبقات مربوط به خویش جای داده‌اند، در مجموع (۳۰۱۰ = ۲۱۵ * ۱۴) انتخاب ممکن به ازای هر طبقه داشته‌اند (به عبارت دیگر اگر هر یک از طبقات به ازای تمامی آیات فراوانی ۱۴ را به خود اختصاص می‌داد، کل فراوانی آن طبقه معادل ۳۰۱۰ می‌شد). بر اساس همین منطق می‌توان سهم هر یک از طبقات از آیات مرتبط با تقوا را محاسبه نمود (جدول زیر).

جدول ۶: سهم هر یک از طبقات تقوا از آیات مرتبط با آن

ردیف	انواع تقوا	فراوانی اتخاذ شده	کل فراوانی ممکن	سهم از مجموع آیات مرتبط با تقوا
۱	تقوای الهی	۲۰۲۳	۳۰۱۰	درصد $\frac{2023}{3010} = 67/2$
۲	تقوای فردی	۱۸۹۹		درصد $\frac{1899}{3010} = 63/0$
۳	تقوای حرفه‌ای و اجتماعی	۱۴۳۳		درصد $\frac{1433}{3010} = 47/6$
۴	تقوای زیستی	۲۱۱		درصد $\frac{211}{3010} = 7/00$

یافته‌های برآمده از این قسمت عبارتند از:

- ✓ از بین ۲۱۵ آیات مرتبط با تقوا تعداد ۱۱۵ آیه مدنی و تعداد ۱۰۰ آیه مکی بوده است.
- ✓ ۸۹ مورد از آیات مرتبط با تقوا به گونه‌ای است که بین هر ۴ طبقه مشترک است.
- ✓ ۱۹۲ مورد از آیات مرتبط با تقوا به گونه‌ای است که بین تقوای الهی، فردی و اجتماعی - حرفه‌ای مشترک است (به عبارت دیگر ۲۳ مورد از آیات شناسایی شده را نمی‌توان در زمره تقوای اجتماعی - حرفه‌ای به شمار آورد).

✓ تمامی آیات مرتبط با تقوا به گونه‌ای است که بین تقوای الهی و فردی مشترک است (به عبارت دیگر تمامی ۲۱۵ آیه شناسایی شده هم دربرگیرنده مفهوم تقوای الهی است و هم تقوای فردی)

✓ ۳۵ مورد از آیات مرتبط با تقوا به گونه‌ای است که تمامی خبرگان در خصوص آن اجماع نظر داشته و با اطمینان کامل آنها را در زمره تقوای الهی دانسته‌اند (به عبارت دیگر این ۳۵ آیه فراوانی ۱۴ در طبقه تقوای الهی داشته‌اند).

✓ ۲۶ مورد از آیات مرتبط با تقوا به گونه‌ای است که تمامی خبرگان در خصوص آن اجماع نظر داشته و با اطمینان کامل آنها را در زمره تقوای فردی دانسته‌اند (به عبارت دیگر این ۲۶ آیه فراوانی ۱۴ در طبقه تقوای فردی داشته‌اند).

✓ ۳۲ مورد از آیات مرتبط با تقوا به گونه‌ای است که تمامی خبرگان در خصوص آن اجماع نظر داشته و با اطمینان کامل آنها را در زمره تقوای اجتماعی - حرفه‌ای دانسته‌اند (به عبارت دیگر این ۳۲ آیه فراوانی ۱۴ در طبقه تقوای اجتماعی - حرفه‌ای داشته‌اند). همچنین حائز اهمیت که در تمامی آیات مدنی مرتبط با تقوا، دسته تقوای اجتماعی آن توسط خبرگان مورد تأیید قرار گرفته است.

✓ هیچ یک از آیات مرتبط با تقوا به گونه‌ای نبوده است که تمامی خبرگان در خصوص آن اجماع نظر داشته و با اطمینان کامل آن را در زمره تقوای زیستی قرار دهند.

✓ ۱۲۶ مورد از آیات مرتبط با تقوا توسط هیچکدام از خبرگان در گروه تقوای زیستی جای نگرفته‌اند.

پاسخ به سوال پنجم پژوهش (معیار سنجش تقوا در کدام مرحله از مدل خط‌مشی‌گذاری "فرآیندی/عقلایی" در خط‌مشی‌گذاری فرهنگی کارکرد دارد؟)

پاسخ به این سوال جنبه آماری ندارد بلکه با بهره‌گیری از بصیرت استاد راهنمای نویسنده مسئول جناب آقای پرفسور سید مهدی الوانی با سابقه بیش از ۳۰ سال تدریس درس تصمیم‌گیری و خط‌مشی‌گذاری در دانشگاه، به عنوان یکی از برجسته‌ترین خبرگان علمی این حوزه تبیین می‌گردد. با توجه به توضیحات ارائه شده در بخش استراتژی تحقیق این مقاله مبنی بر بکارگیری مدل ترکیبی خط‌مشی‌گذاری فرآیندی/عقلایی و ذکر این نکته که تمرکز محقق در این پژوهش صرفاً در مرحله سوم مدل (مرحله انتخاب معیار و سنجش راه‌حل‌ها بر اساس آن) است، تحلیل ذیل ارائه می‌گردد.

به گفته "پرفسور الوانی" با نگاهی به خط‌مشی‌های طراحی و تدوین شده در موضوعات مختلف در داخل و خارج از کشور در می‌یابیم که بسیاری از موضوعاتی که در دستور کار خط‌مشی‌گذاران قرار می‌گیرد قبلاً برای آنها خط‌مشی طراحی و تدوین شده است، مهمترین بازخورد این موضوع این است که خط‌مشی‌های قبلی نتوانسته مساله را حل کنند و این به دو دلیل عمده است. ۱- عدم توجه به شناخت مساله و فرآیند احساس مشکل (مساله) و سپس ادارک مشکل (مساله) که پرفسور از آن به عنوان کلید واژه "آحاد" با توضیح اینکه "حرف الف و ح به معنای احساس مشکل و حرف الف و دال به معنای ادارک مشکل" نام می‌برد که خود بحثی مطول است و ۲- نکته مهم دیگر در عدم توفیق خط‌مشی‌ها، عدم انتخاب معیار سنجش صحیح و شناخت دقیق آن معیار و سپس ارزیابی بدیل‌ها و راه‌حل‌ها بر آن اساس است. لذا عدم شناخت دقیق مساله و تفکیک آن از عارضه و عدم شناخت و انتخاب صحیح معیار سنجش باعث عدم توفیق در اجراء و کسب پیامدهای مورد نظر در خط‌مشی است ("الوانی، کلاس درس دوره دکتری، ۱۳۹۲).

با توضیحات فوق مشخص می‌شود که تبیین و شناخت تمام زوایای یک معیار سنجش می‌تواند در مرحله سوم فرآیند خط‌مشی‌گذاری کارگرددی کاربردی داشته باشد و محقق در این پژوهش به تبیین تقوا و شناخت ابعاد آن به عنوان یک معیار سنجش جهت ارزیابی بدیل‌ها و راه‌حل‌ها به منظور حل مساله‌های فرهنگی پرداخته است چرا که تا کنون واژه تقوا بعنوان توصیه‌های اخلاقی در تمام امور از سوی علمای دینی و اخلاقی و سیاسی بیان گردیده و در عمل سازو کاری جهت تبیین دقیق آن بعنوان یک معیار سنجش در خط‌مشی‌گذاری فرهنگی توصیف و معرفی نشده است، لذا شناخت تمام ابعاد تقوا بعنوان یک معیار سنجش خط‌مشی فرهنگی امکان‌پذیر است که کارگیری آن را در مرحله سوم فرآیند خط‌مشی‌گذاری فراهم می‌نماید.

(۵) نتیجه‌گیری

با توجه به اهمیت نقش تقوا در سنجش و ارزیابی فرآیند خط‌مشی‌گذاری و مدیریت فرهنگ سازمانی، پژوهش حاضر با هدف شناسایی و تبیین تقوا بعنوان

مهمترین ابزار سنجش در مراحل خط‌مشی‌گذاری فرهنگی در پرتوی آیات قرآن کریم و طبقه‌بندی انواع آن انجام شد. بر این اساس پس از تبیین مفهوم تقوا و شناسایی مؤلفه‌ها و طبقات آن، مشتقات تقوا از آیات مختلف قرآن کریم استخراج و صحت و دقت آن توسط خبرگان امر مورد تأیید قرار گرفت. در انتها نیز با توجه به جمیع مطالعات انجام شده و با الهام از ارتباطات چهارگانه انسان با خویشتن، انسان با خدا، انسان با جهان هستی و انسان با هم‌نوع خود، نحوه اثرگذاری طبقات مختلف تقوا بر یکدیگر شناسایی گردید. نتایج تجزیه و تحلیل اطلاعات گردآوری شده از منابع مختلف نشان داد که در مجموع در ۲۱۵ آیه قرآن کریم به اشکال مختلف به مشتقات تقوا اشاره شده است. علاوه بر این مشخص شد که تقوای الهی (به عنوان حد اعلائی تقوا) اعم بر سایر سطوح تقوا بوده و به عبارتی هر فردی که تقوای الهی داشته باشد، ۳ نوع تقوای دیگر را نیز در خود خواهد داشت.

آنچه مسلم است این است که در تمامی خط‌مشی‌های فرهنگی در جامعه اسلامی، مهم‌ترین مؤلفه که بیانگر پیامد خط‌مشی‌گذاری است، تقوا پیشگی است. از این رو پیشنهاد می‌شود مؤلفه‌های شناسایی شده در این پژوهش و نحوه اثرگذاری آنها بر یکدیگر به عنوان مبنایی برای خط‌مشی‌گذاری فرهنگی و ارزیابی آن مورد استفاده قرار گیرد. به عبارت دیگر می‌توان از معیار سنجش تقوادر این پژوهش به عنوان ابزاری جهت طراحی و همچنین ارزیابی خط‌مشی‌های فرهنگی در جوامع اسلامی استفاده نمود. علاوه بر این پیشنهاد کاربردی این پژوهش طراحی معیاری به منظور کمک به خط‌مشی‌گذاران فرهنگی جهت پیاده‌سازی فرهنگ سازمانی مطلوب است. با توجه به اینکه در مدیریت فرهنگ سازمانی مهم‌ترین مرحله شناسایی وضعیت موجود و مقایسه آن با وضعیت مطلوب فرهنگی به منظور پیاده‌سازی و نهادینه‌سازی وضعیت فرهنگ سازمانی مطلوب است، مزیت کاربردی این پژوهش شناسایی مهم‌ترین معیار سنجش اعمال انسانها برگرفته از بنیادی‌ترین اصول اعتقادی شیعه جهت سنجش وضعیت فرهنگ سازمانی موجود و همچنین معرفی فرهنگ سازمانی مطلوب و در نهایت شناسایی شکاف بین وضعیت موجود و مطلوب می‌باشد. لذا با تبیین این معیار سنجش، امکان طراحی ابزارهایی برای پیاده‌سازی کدهای رفتاری (مصنوعات) برگرفته از ارزش‌های دینی در سازمان‌ها و جامعه فراهم می‌گردد و پیشنهاد می‌شود در تحقیقات آتی نسبت به شناسایی ابزارهای کاربردی پیاده‌سازی فرهنگ سازمانی مطلوب مطابق معیار سنجش تقوا، شناسایی شده در این پژوهش اقدام گردد.

لازم به ذکر است که این تحقیق مزایای منحصربفردی نسبت به مطالعات پیشین دارد. چراکه اکثر الگوهای مدیریت فرهنگ در جامعه و سازمان ها بر اساس رهیافت منافع و رهیافت دموکراتیک بوده است که در رهیافت منافع تمرکز اصلی بر منافع و نیازهای گروه‌های موجود در جامعه و سازمان ها بوده که این منافع می‌تواند شامل منافع اقلیت‌های فرهنگی، فکری، قومیت‌ها، منافع دیوان‌سالاران و سایر گروه‌های نفوذ و منفعت باشد و در رهیافت دموکراتیک نیز این موضوع با توجه به نظر اکثریت سیاسی اجتماعی و در عین احترام به حقوق فرهنگی اقلیت‌ها و حیات بخشی آن‌ها صورت می‌گیرد. این در حالی است که در این پژوهش رهیافت ارزشی-هنجاری در دستور کار قرار گرفته که در آن از معیار سنجش تقوا بعنوان مهمترین ابزار سنجش اعمال "معرفی شده در کلام وحی (قرآن کریم)"، استفاده شده است همچنین پیشنهاد می‌شود به منظور تکمیل مباحث مطروحه در این پژوهش، محققین در تحقیقات آتی موارد زیر را در دستور کار خویش قرار دهند

-شناسایی و طراحی مدلی جهت شناسایی مساله عمومی و فرهنگی بر معیار تقوا در خط مشی های فرهنگی

-شناسایی مقوله‌های رفتاری تا مرحله کدهای رفتاری به تفکیک هر یک از طبقات تقوا در مرحله ارزیابی پیامدهای یک خط مشی فرهنگی

-شناسایی ابزارهایی جهت ترویج فرهنگ مبتنی بر تقوا در مرحله اجرای خط مشی‌های فرهنگی

در پایان از مجموعه مهمترین محدودیت‌های این تحقیق می‌توان به دشواری‌های مربوط به برگزاری جلسات متعدد و هماهنگی با فقهای تراز اول دینی در کنار حجم بسیار بالای شاخص‌ها و مشتقات مربوط به تقوا در آیات قرآن کریم اشاره کرد که دشواری‌های مربوط به جمع‌آوری داده‌ها را به همراه داشته و زمان زیادی را به خود اختصاص دادند.

فهرست منابع و مأخذ

- ۱- اشتریان، کیومرث، (۱۳۹۱)، مقدمه‌ای بر روش سیاست‌گذاری فرهنگی، ناشر جامعه‌شناسان.
- ۲- الوانی، سیدمهدی، (۱۳۷۱)، مدیریت عمومی، چاپ پنجم، تهران، نشر نی.
- ۳- الوانی، سیدمهدی، شریف‌زاده، فتاح، (۱۳۹۲)، فرآیند خط‌مشی‌گذاری عمومی، تهران، انتشارات دانشگاه علامه طباطبایی.
- ۴- باقری، محمدرضا و پورعزت، علی اصغر، (۱۳۹۲)، ارائه الگوی ترکیبی برای خط‌مشی‌گذاری در عرصه دانشگاه، مجلس و راهبرد، دوره ۲۰، شماره ۷۴.
- ۵- پور عزت، علی اصغر، باقری میاب، شهلا، باقری، محمدرضا و مظاهری، محمد مهدی، (۱۳۹۲)، تهران، سیستم خط‌مشی‌گذاری آینده‌نگر با استفاده از هم‌افزایی مدل‌ها، مجله راهبرد فرهنگ شماره ۲۲.
- ۶- پورعزت علی اصغر، الوانی، سیدمهدی، (۱۳۸۳)، مبانی منطقی طراحی سیستم خط‌مشی‌گذاری دولتی برای تحقق عدالت حق مدار (براساس نهج البلاغه)، دانشور رفتار، دوره ۱۱، شماره ۵ (ویژه مقالات مدیریت ۲)، ۱۱-۳۸.
- ۷- جعفری تبریزی، محمد تقی، (۱۳۸۶)، قرآن نماد حیات معقول، تهران، موسسه تدوین و نشر آثار علامه جعفری.
- ۸- خمینی، روح الله، (۱۳۷۸)، صحیفه امام، تهران، موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره) نشر عروج، جلد سوم.
- ۹- ری شهری، محمد، (۱۳۸۱)، میزان الحکمه، مترجم: حمیدرضا شیخی، قم: دارالحدیث.
- ۱۰- زارعی متین، حسن، (۱۳۹۲)، مدیریت رفتار سازمانی پیشرفته، تهران، نشر آگه.
- ۱۱- شریف‌زاده، فتاح و الوانی، سید مهدی و رضایی‌منش، بهروز و مختاریان‌پور، مجید، (۱۳۹۲)، موانع اجرای سیاست‌های فرهنگی کشور طی برنامه‌های اول تا چهارم توسعه: بررسی تجربیات مدیران فرهنگی، مجله اندیشه مدیریت راهبردی، شماره ۱۳.
- ۱۲- صالحی امیری، سیدرضا و عظیم دولت‌آبادی، امیر، (۱۳۸۷)، مبانی سیاست‌گذاری و برنامه‌ریزی فرهنگی، ناشر: پژوهشکده تحقیقات استراتژیک، مجمع تشخیص مصلحت نظام.
- ۱۳- قلی‌پور، رحمت‌اله، (۱۳۹۱)، تصمیم‌گیری سازمانی و خط‌مشی‌گذاری عمومی، تهران، سمت.

- ۱۴- قلی پور، رحمت‌اله، غلامپور آهنگر، ابراهیم، (۱۳۹۳)، فرآیند سیاست‌گذاری عمومی در ایران، تهران، مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، اداره انتشارات و مجله
- ۱۵- موزلیس، نیکوس، ترجمه میرزائی اهرنجانی، حسن، (۱۳۸۵)، سازمان بوروکراسی، انتشارات دانشگاه تهران.
- ۱۶- میرزمانی، اعظم، پورعزت، علی اصغر، امیری، مجتبی، دانایی فرد، حسن، (۱۳۹۲)، واکاوی دلایل بنیادین خط مشی گذاری عمومی در جامعه اسلامی ایران، دو فصلنامه علمی - پژوهشی مدیریت اسلامی، سال ۲۱، شماره ۲، پاییز و زمستان ۳۷-۵۶.
- ۱۷- هادوی نژاد، مصطفی، نقی پورفر، ولی الله، دانایی فرد، حسن، (۱۳۹۰)، پیش فرض ها و ارزش های فرهنگ سازمانی اسلامی، تهران، دانشور رفتار مدیریت و پیشرفت، ماهنامه علمی - پژوهشی دانشگاه شاهد، شماره ۲-۴۷.
- ۱۸- هاولت، مایکل و ام رامش، (۱۳۸۰)، مطالعه خط مشی عمومی، ترجمه عباس منوریان و ابراهیم گلشن، تهران.

19-Abbasi. A.S, Rehman. K.U, Abbasi. S.H, (2010), Welfare and Protection Model for Organizational Management: The Islamic Perspective, African Journal of Business Management, Vol. 4, No. 5, pp. 739-747.

20-Anderson, J.E, (1984), public policy Making: An Introduction, Boston: Houghton Mifflin Company

21-Buchhdz, R.A (1985), Essentials of public policy for Management N. J: prentico – Hall, Inc

22-Hakim.A, (2012), The Implementation of Islamic Leadership and Islamic Organizational Culture and Its Influence on Islamic Working Motivation and Islamic Performance PT Bank Mu'amalat Indonesia Tbk.Employee in the Central Java, Asia pacific managment review,77-90.

23-Hoque. Z, (2013), Organisational culture: features and framework from Islamic perspective. www.emeraldinsight.com.

24-Shein, e. (1990) organizational culture. American psychologist, 45, 109-119.

